

گاوزبان

به فارسی «گاوزبان» و «دیم‌هاج» و در کتب طب سنتی با نامهای «لسان الثور» و «دیم‌هاج» نامبرده می‌شود. به فرانسوی دو گونه از آن را با نامهای Bourrache و Buglosse می‌نامند. این دو گونه دارای خواص مشابهی هستند و به انگلیسی به انواع این گیاه Ox-tongue، Anchusa و Bugloss می‌گویند. گیاهی است از خانواده Boraginaceae، که Boraginaceae نیز نوشته می‌شود. گونه‌های مختلفه آن با نام گاوزبان در طب سنتی مستعمل است که در اینجا به شرح معروف‌ترین آنها می‌پردازیم:

1. *Echium amoenum* Fisch. et Mey. .. گیاهی است مانند اغلب قریب به اتفاق گیاهان خانواده گاوزبان، دوساله و چندساله و ساقه و برگهای آن پوشیده از تار و کرک است. برگها ساده، میوه آن نوک‌تیز، فندقه، سطح آن دارای برجستگی‌های کوچک و تیز و کرکها در این نوع نرم است. گل‌های آن درشت به رنگ آبی مایل به بنفش که در اواسط بهار تا اواسط تابستان ظاهر می‌شود. در ایران اطلاق مطلق نام گاوزبان به این گیاه است که معمولا چون گل آن مصرف می‌شود، گل گاوزبان گفته می‌شود و در بازار گل‌های خشک آن به نام گل گاوزبان عرضه می‌شود که اغلب مخلوط با سایر گونه‌ها می‌باشد.

این گیاه در قسمت وسیعی از مناطق شمال ایران در گیلان، منجیل، ارتفاعات عمارلو در چرم‌کش و سیاه‌بیشه در راه کرج و چالوس در ارتفاعات بین رودبار و

معارف گیاهی، ج 6، ص: 403

منجیل در جنوب رودبار و نواحی شمالی هرزویل، کندوان و جنگل پل‌زنگوله دره چالوس و در گرگان در مینودشت بین گرگان و نوده دیده می‌شود.

2. *Anchusa italica* Retz. که مترادف آن *A. azurea* Mill. و *A. paniculata* Ait. می‌باشد. به فرانسوی Buglosse d'Italie و به انگلیسی Sea bugloss گفته می‌شود. گیاهی است از خانواده Boraginaceae دوساله یا چندساله بلندی آن تا یک متر می‌رسد. ساقه و برگهای آن پوشیده از تارهای خشن سفید یا خاکستری است.

برگهای آن بیضی و نوک‌تیز و گل‌های آن آبی است. این‌گونه بیشتر در ایتالیا می‌روید و کشت می‌شود. در ایران نیز می‌روید و در ایران در شرق در نواحی مرزی حریرود و در شمال ایران در گیلان، رودبار و مازندران، و در اطراف تهران در کن و سولقان، در اصفهان و در آذربایجان نزدیک تبریز و یام و در لرستان در ازنا و در نهاوند و کوه گرو دیده می‌شود.

3. *Anchusa officinalis* L. که به انگلیسی Bugloss گفته می‌شود. خیلی شبیه به *A. italica* می‌باشد. ولی گلپایش آبی و بیشتر سفید و قرمز خوشه‌ای است در ایران تا به حال دیده نشده ولی در اروپای مرکزی و جنوبی فراوان است و در اروپا گیاه دارویی در ردیف گاوزبان است که مخلوط با سایر گونه‌ها مصرف می‌شود.

4. *Borago officinalis* L. این گیاه به فرانسوی *Bourrache officinale* و به انگلیسی *Borage* گفته می‌شود. از خانواده *Boraginaceae* و گیاهی است علفی یکساله بلندی آن تا 60 سانتی‌متر. ساقه‌های آن شیاردار، ساقه و برگهای پوشیده از کرک یا موهای خاکستری خشن است. برگها منفرد، بیضی، غیر مسطح و موج‌دار و در قسمت پایین گیاه با دمبرگ و در قسمت بالای گیاه بدون دمبرگ است و ساقه را در آغوش می‌گیرد. گلپای آن آبی (به‌ندرت سفید یا قرمز) و در بهار تا اواسط تابستان ظاهر می‌شود. این گیاه در تمام قسمت‌های جنوب اروپا بخصوص اسپانیا و همچنین افریقای شمالی و در آسیا در سوریه می‌روید. در ایران تا به حال گزارشی درباره وجود آن داده نشده است، و به‌رحال اگر هم باشد تعدادش کم است و در تأمین گاوزبان ایران نقش ندارد و به مقدار محدودی در آذربایجان به منظور تولید گاوزبان تجارتي کاشته می‌شود.

5. گونه دیگری که از نظر خواص کاملاً مشابه گونه قبلی (شماره 4) است به نام *Buglosse officinalis* می‌باشد که به‌طور کلی به فرانسوی *Buglosse* نیز می‌گویند.

برگهای آن به‌طوری که در شکل دیده می‌شود شبیه زبان گاو است. برگها منفرد دارای

معارف گیاهی، ج 6، ص: 404

بریدگی‌های عمیق، قوی و پیچیده و گلپای آن آبی رنگ می‌باشد.

گاوزبان *Bourrache officinale*

A

- گل - B - میوه

این گیاه در اروپا در فرانسه، ایتالیا و سایر مناطق می‌روید و به عنوان گیاه دارویی گاوزبان مصرف می‌شود. در ایران تا به حال گزارشی از شناسایی آن داده نشده است.

6. *Trichodesma africanum* R.Br. که *T. africanum* (L.) R.Br. نیز آمده است. به فرانسوی به آن *Trichodesme* و *Bourrache sauvage* و به انگلیسی *African borage* گویند. از گاوزبانهاست و از خانواده *Boraginaceae* می‌باشد.

گیاهی است چندساله به بلندی 50-15 سانتی‌متر. ساقه و شاخه‌های آن پوشیده از تارهای زبر و خشن است. برگ‌های آن متقابل، بیضی، دراز و نوک‌تیز و پوشیده از برجستگی‌های سفید سوزنی. گل‌های آن آبی است و در قسمت پایین گل آن لکه‌های زرد و قهوه‌ای دیده می‌شود. این گیاه در ایران در کرمان، بلوچستان بین خاش و ایرانشهر در مکران در تنگ سرخ، کوه سرباز و در سیستان در کوه خواجه دیده

معارف گیاهی، ج 6، ص: 405

می‌شود. در هند نیز در پنجاب بلوچستان و سند انتشار دارد. از نظر خواص مدّر و نرم‌کننده است.

گاوزبان A Buglosse officinale - گل B - میوه

7. دو گونه دیگر *Trichodesma indicum* R.Br. و *T. zeylanicum* R. که در هند می‌رویند در حقیقت گاوزبان هندی هستند و در ایران شناسایی نشده‌اند نیز از انواع گاوزبانها هستند ولی از نظر خواص کمی با سایر گاوزبانها متفاوت هستند که در قسمت خواص کاربرد شرح آنها خواهد آمد.

8. *Caccinia carssifolia* (Vent.) O. Keentz. و مترادف آن *Caccinia glauca* Sav. می‌باشد. این گیاه نیز از خانواده گاوزبان است و خواص آن شبیه گاوزبانهاست. در ایران در اطراف تهران، در سفیدرود، امامزاده هاشم بین رودبار و منجیل و بین درّه ملا علی و پاچنار راه قزوین به رشت، بین رشت و پیربازار، در آذربایجان، در کرمان و خراسان در دامنه‌های کوه هزار مسجد، در اراک و تفرش و نهاوند و در کرمان و بلوچستان و در مناطق جنوب غرب در دامنه‌های کوه بهجت (جبل حرمین) و در مناطق مرزی مشرق در درّه حریرود. در این مناطق نام محلی آن

معارف گیاهی، ج 6، ص: 406

گاوزبان است.

محققان فلورا ایرانیکا این گیاه را به نام

Caccinia macranthera Brand var *crassifolia* (vent.) Brand

نام‌گذاری کرده‌اند.

ترکیبات شیمیایی

در گیاه گاوزبان *Borago officinalis* که مورد تجزیه و بررسی قرار گرفته است در حدود 30 درصد لعاب وجود دارد و بعلاوه برگها و گل‌های گیاه دارای نیترات دوپتاسیم و کمی اسانس و املاح منگنز، منیزیوم، اسید فسفریک و مقدار کمی آلانتوان¹ است. در بعضی مدارک وجود این موارد بیشتر در گل‌های آن ذکر می‌کند.

خواص - کاربرد

در چین از گل‌های گیاه *Trichodesma indicum* و *T. zeylanicum* به عنوان معرق و برای نرم کردن سینه به صورت دم‌کرده مصرف می‌کنند [گرو، کوئی زمبینگ و دیکانگ کو]. در هند گیاه *T. indicum* به عنوان مدر مصرف می‌شود. از خیس کرده برگ‌های آن برای تصفیه خون می‌خورند. ریشه آن را کوبیده و له کرده آن را برای تحلیل روی ورمها می‌اندازند، بخصوص روی مفاصل.

گیاه *Caccinia crassifolia* اثر درمانی شبیه گاوزبان دارد و در هند از آن به عنوان تونیک و نرم‌کننده و مدر تجویز می‌شود و در موارد سیفیلیس و روماتیسم آن را مصرف می‌کنند.

گاوزبان گونه *Borago officinalis* که گاوزبان اصیل اروپایی است و در آذربایجان نیز نوعی از آن کاشته می‌شده است، معرق و نرم‌کننده است و برای تصفیه خون اثر محسوس دارد. آرام‌بخش است و برای تنظیم و تقویت کبد و برونشها در موارد زکام و تسکین سرفه، بی‌اختیاری دفع ادرار و انواعی از استسقا مفید است [دکتر H. Leclerc]. به علت داشتن خاصیت مدر این گاوزبان را در شروع بیماری‌های سرخک و مخملک، به منظور دفع سموم از بدن، می‌خورند. در استعمال خارج از له‌شده برگ‌های این گاوزبان برای تحلیل ورم آبسه‌ها و کاهش درد آنها استفاده می‌شود.

معارف گیاهی، ج 6، ص: 407

گیاه تازه گاوزبان از نظر حکمای طب سنتی گرم و تر می‌باشد و خشک آن گرم و خشک است و در مورد خواص آن معتقدند که مدر، معرق و آرام‌بخش است. و تمام اعضای گیاه بخصوص گل‌های آن مفرح و مقوی اعضای رئیسه بدن است و مسهل ملایمی برای صفرا و سودا می‌باشد و برای بیماری‌های سوداوی، سرسام و با خود حرف زدن، وسواس، مالیخولیا، خشونت در گلو و سینه، سرفه، تنگی نفس، یرقان و سنگ کلیه و مثانه اثر مفید دارد ولی مضر طحال است، از این نظر باید از صندل سفید استفاده کرد. دم‌کرده آن با نبات یا شکر و یا عسل برای رفع خشونت سینه، قصبه ریه، سرفه و تنگی نفس مفید است. مقدار خوراک از جرم گل آن 10-25 گرم و به‌طور دم‌کرده و خیس کرده 50-25 گرم است. از آب گیاه می‌توان تا 120 گرم خورد.

¹ (1) Alantoine.

روش تهیه عصیر گاوزبان: برگ تازه گاوزبان را گرفته در هاون مرمر نرم می‌کوبند و معادل خمس وزن برگ کوبیده شده آب اضافه می‌نمایند و با فشار از پارچه می‌گذرانند و با کاغذ صاف می‌کنند. این عصیر ملین خوبی است و تا 120 گرم می‌توان مصرف کرد.

تهیه دم‌کرده گاوزبان: 20-10 گرم برگ یا گل خشک گاوزبان را در 1000 گرم آب‌جوش دم می‌کنند و صاف می‌نمایند، این دم‌کرده را صاف نمایند. برای عرق کردن، آرامش و لینت مزاج مفید است. اگر در دم‌کرده لیموترش اضافه شده و با نبات یا عسل هم شیرین شود در آرامش اعصاب و نشاط تأثیر بیشتری دارد.

شربت مرکب گاوزبان: گل گاوزبان 100 گرم، گل بنفشه 50 گرم، بادرنجبویه 35 گرم، گرد هلیله سیاه 35 گرم، افیمنون 35 گرم، ریشه بسفایج 35 گرم، اسطوخودوس 35 گرم، موارد فوق را نیم‌کوفته نموده با 9 لیتر گلاب بجوشانند تا 3 لیتر شود و پس از صاف کردن با 3 کیلوگرم شکر سرخ مخلوط کرده بجوشانند تا قوام آید و هر بار 50 گرم بنوشند. این شربت معرق و ملین خوبی است.²

معارف گیاهی؛ ج 6؛ ص 419

خرزهره

درختچه‌ای است که نام عمومی آن در ایران «خرزهره» است ولی گونه‌های مختلف آنکه در مناطق مختلف می‌رویند با نامهای محلی شناخته می‌شوند از جمله در بندرعباس «گیش» و در بلوچستان «جاروجور» و در جزیره کیش «کیش» نامیده می‌شوند. در کتب طب سنتی با نامهای «دفلی»، «خرزهرج»، «سم الحمار»، «ورد الحمار»، «زقوم»، «جبن» و «جبین» [دهخدا]، «حبن»، «حبین» [ناظم الاطباء] و «پهی» نامبرده شده است. به فرانسوی آن Rose -laurel و Nerium و Nerion و Oleandre و به انگلیسی Oleander و Rose bay و Rose می‌نامند. گیاهی است از خانواده Apocynaceae نام علمی آن Nerium oleander L. می‌باشد.³

² میر حیدر، حسین، معارف گیاهی، 8 جلد، دفتر نشر فرهنگ اسلامی - تهران، چاپ: هفتم، 1385 ه.ش.

³ میر حیدر، حسین، معارف گیاهی، 8 جلد، دفتر نشر فرهنگ اسلامی - تهران، چاپ: هفتم، 1385 ه.ش.